

Robert Service

# SOUDRUZI

SVĚTOVÉ DĚJINY KOMUNISMU

ARGO/ACADEMIA

Od z  
a S  
vice  
rusk  
univ  
rii k  
mim  
a na  
ku, t  
jeho  
Ve s  
náci  
le k  
dalš  
na p  
Poto  
že se  
mu v  
jeho  
hnut  
kom  
sku v  
ného  
vé v  
i pok  
tický  
Mosk  
ské j  
vo Ru  
komu  
díky s  
tra v  
Pro č  
toly o  
(Fran  
státe  
muni  
jich f  
rozpa  
stran

Při zk  
všude  
režim  
proná  
tu, ju  
o celo  
nění t

## 5. ŘÍJNOVÁ REVOLUCE

Do roku 1917 byla ruská carská monarchie zdiskreditována již nenapravitelně. Umírnění konzervativci a pravicovější liberálové doufali, že by mohla být utvořena konstituční monarchie podle britského vzoru. Ostatní liberálové se dynastie chtěli zbavit úplně a menševici i socialisté-revolucionáři plánující „buržoazně demokratickou“ revoluci měli za cíl vytvořit opozici hájící zájmy dělníků, rolníků a vojáků. Požadovali především omezení ruského válečného úsilí na obranné cíle a nastolení řádu plné občanské svobody.

Mikuláš II. podcenil závažnost situace. Okamžik pravdy nadešel v posledním únorovém týdnu roku 1917, kdy v hlavním městě vstoupily do stávků textilní dělnice. Přidaly se k nim pracovní síly ve zbrojovkách a vojenská posádka se postavila na stranu stávkujících. Car si uvědomil, nakolik je dění závažné, příliš pozdě. Neschopen obnovit kontrolu abdikoval a po několikadenním zmatku byla vyhlášena Prozatímní vláda. Jejím vůdcem se stal liberál Georgij Lvov a většinu křesel kabinetu obsadili kadeti a ostatní liberálové. Byl vyhlášen nový politický program. Prozatímní vláda měla zůstat moci, dokud nebude možné zvolit ústavodárné shromáždění. Až do té doby se bude kabinet věnovat obranné válce s ústředními mocnostmi. Od expanzionistických cílů Mikuláše II. bylo odstoupeno. Ministři deklarovali občanské svobody v plném rozsahu. Obyvatelé mohli hovořit, psát, modlit se, shromažďovat se a organizovat se podle vlastního výběru. Očekávalo se, že tyto reformy budou přijaty s všeobecným povděkem. Kabinet rovněž spoléhal na pomoc západních spojenců a vydal sdělení, že když je nyní Rusko svobodnou zemí, budou jeho síly bojovat efektivněji. V prvních týdnech po únorové revoluci převládal optimismus.

Prozatímní vláda však měla citelně omezenou autoritu. Dělníci a vojáci si zvolili petrohradský sovět, jehož vedení obsadili menševici a socialisté-revolucionáři. Ani menševici, ani esei si nepřáli vytvořit kabinet, protože Rusko nepokládali za připravené na socialismus. Chtěli však mít na Prozatímní vládu vliv a liberální kabinet potřeboval jejich posvěcení, aby přežil. Panoval tu stav dvojvládí. Lvov to chápal, jeho ministr zahraničí Pavel Miljukov nikoliv. V dubnu poslal do Paříže a Londýna telegram potvrzující očekávání, že v případě vítězství Dohody budou uspokojeny územní nároky Ruska vůči osmanské říši. Dělníci a vojáci se

vydali do petrohradských ulic protestovat proti opuštění ryze obranné strategie a Miljukov musel odstoupit. Menševičtí a eserští vůdci se nechali přesvědčit ke vstupu do koalice a přistoupili na sdílení vládních úkolů. Tato spolupráce byla provázena neustálými sváry. Liberálové měli námitky vůči autonomii poskytnuté Finsku a Ukrajině, neschvalovali ani to, že jejich socialističtí ministerští kolegové zaváděli pracovněprávní arbitrážní soudy a umožňovali „pozemkovým výborům“ přidělovat neobdělávanou půdu vesnickým rolnickým občinám. Na konci června jim došla trpělivost a z kabinetu odstoupili.<sup>1</sup>

V té době už Prozatímní vláda čelila hrozbě bolševické strany. Zpočátku panoval mezi bolševiky zmatek. Původně měli v plánu nastolit prozatímní revoluční diktaturu s ostatními socialistickými stranami, k tomu však nedošlo. Bolševický ústřední výbor pod vedením Lva Kameněva a Josifa Stalina se rozhodl vyhnout se otevřené konfrontaci s Prozatímní vládou a odsunul do pozadí ty bojovníky, kteří požadovali radikálnější postup. To popudilo Lenina, který poslal ze Švýcarska do Petrohradu rozezlené telegramy. Mnozí bolševici v Rusku si přáli, aby vedení převzal vůdce jako on. Lenin společně s dalšími protiválečnými emigranty získal povolení od berlínské vlády k přejezdu Německa v uzamčeném vlaku. Němci chtěli využít jejich nadšení pro stahování Ruska z války. Leninova skupina dorazila na Finské nádraží v Petrohradě v časných ranních hodinách 4. dubna.

Lenin se vrátil do politických podmínek, o nichž věděl, že je dokáže využít. Jeho *Dubnové teze* volaly po náhradě kabinetu socialistickou správou. V podstatě to byla výzva k revoluci. Lenin namítal, že Prozatímní vláda problémy země nikdy nevyřeší. Trval na tom, že půdu by měli dostat rolníci. Dělníci by měli převzít „řízení“ průmyslové výroby. Všem občanům by mělo být umožněno národní sebeurčení. Požadoval ukončení války na východní frontě. Sověty jakožto volené orgány dělníků, rolníků a vojáků se měly přeměnit v orgány vlády. Tyto argumenty byly považovány za výplod choré mysli. Mnozí bolševici je zavrhlí a ze strany vystoupili. Jiné však tento muž i jeho projekt přitahoval dokonce i přesto, že v té době se podpoře ze strany továren a posádek těšili menševici a esei. Na Leninovu stranu se postavili i Kameněv a Stalin a jeho strategii přijal ústřední výbor. Svár kolem Miljukovova telegramu ze sklonku dubna přesvědčil další pochybovače, že Lenin má pravdu v tom, že Prozatímní vláda není hodna důvěry. Na svém sjezdu na konci dubna se bolševici definitivně rozešli se zbytkem Sociálnědemokratické dělnické strany Ruska a osamostatnili se jako hlavní opoziční strana.

Průmysl byl rozvrácen následkem nedostatku financí a materiálních dodávek, stávky pak situaci ještě zhoršily. Dělníci se v obavě z nezaměstnanosti obraceli k bojovníkům, kteří naléhali na omezení svobody zaměstnavatelů a vedení podniků. Vázlo zásobování měst potravinami. Rolníci za své produkty v reálných cenách dostávali méně než dříve a tovární výrobky na prodej téměř nebyly. Nebyla

valná motivace k prodeji sklízně. Zároveň se rolníci cítili vládou oklamáni, neboť jim odmítla vydat veškerou zemědělskou půdu. Naslouchali socialistickým vůdcům, zejména levému křídlu socialistů-revolucionářů, kteří jim radili, aby si vzali to, co chtějí. Vlastenecké výzvy ministrů se nesetkávaly s širokým lidovým ohlasem. Červnová ruská ofenziva na východní frontě skončila vojenskou porážkou a další územní ztrátou na Ukrajině. Vojáci už neměli v kompetentnost a poctivost svých velitelů nejmenší důvěru. Ukončení války začaly požadovat nejprve posádky v týlu, a pak i vojáci v zákopech na frontě. Vláda byla ve snaze o zlepšení situace bezmocná. Koalice v čele s liberály postoupila v červenci místo kabinetu vedenému eserem Alexandrem Kerenským. Byl to brilantní řečník, zklidnit situaci už však bylo vzhledem k okolnostem za hranicemi jeho možností. Rusko se propadalo do chaosu.

Politický postup bolševiků zakolísal na počátku července, kdy Prozatímní vláda stranu obvinila z rozvratnické činnosti. Strana pomáhala organizovat ozbrojenou demonstraci v Petrohradě a objevily se i určité důkazy, že bolševici dostali peníze z Berlína. Když ministerstvo vnitra obvinilo Lenina, že je německým agentem, uprchl z hlavního města a ukryl se v Helsinkách. Strana si však poradila i bez něj. Bolševici získávali ve volbách do sovětů, továrních a dílenských výborů i odborů. Pracovali dynamicky. Na rozdíl od menševiků a eserů neměli žádnou zodpovědnost vůči vládní politice. Jejich výbory v guberniích řešily jak lokální problémy, tak otázky obecnějšího stranického programu.<sup>2</sup>

Jejich úspěšnosti nahrávala hrubá nekompetentnost Kerenského. V srpnu se rozhodl podrobit si sověty a nařídil vrchnímu veliteli Lavru Kornilovovi stáhnout vojska z fronty na Petrohrad. Kornilov, který sídlil ve vojenském štábu v Mogilevu, byl miláčkem politické pravice. Antisocialistické skupiny v Rusku byly po únorové revoluci psem, který nekouše, ale volán po „silném muži“, který by se chopil moci, mělo u majetných tříd stále větší ohlas. Kdykoliv se Kornilov objevil v salonní společnosti, byl jí oslavován. Kerenskij na poslední chvíli zpanikařil v přesvědčení, že proti němu Kornilov chystá státní převrat, a odvolal vlastní rozkaz k přesunu jednotek do hlavního města. V tu chvíli dospěl Kornilov k názoru, že Kerenskij ztratil vůli obnovit pořádek v továrnách a posádkách – a skutečně se rozhodl pro převrat, který původně vůbec nezamýšlel. Únorová revoluce byla ohrožena. Kerenskij se o pomoc obrátil na menševiky, esery, a dokonce i na bolševiky. Socialističtí agitátoři spěchali k vlakům, které vezly Kornilovovy vojáky. Zbraněmi používanými k přesvědčování vojáků, aby se podřídili Prozatímní vládě, jim byla slova, nikoliv pušky. Kornilov byl vzat do vazby a převrat skončil dřív, než vůbec doopravdy začal.

Bolševici získávali podporu pro svoji argumentaci, že Rusko má na výběr mezi nimi na levici a vojenskou diktaturou na pravici. V opakovaných volbách jim sověty v Petrohradu a Moskvě daly většinu. V září vyzval Lenin, zatím v izolaci v Helsinkách, stranu k uchopení moci jménem sovětů. Bolševický ústřední

výbor jeho požadavek zamítl jako předčasný. Jeho členové povzbuzení uprostřed léta vstupem Lva Trockého do strany se však shodovali v tom, že čas svržení Prozatímní vlády se blíží.

Jejich myšlenky se neomezovaly jen na Rusko. Tvrdili, že konečná krize světového kapitalismu je za dveřmi a že začne období evropské socialistické revoluce. Lenin tuto ideu shrnul v díle *Stát a revoluce*, které sepsal, zatímco odpočíval na pohovce v domě spřáteleného policejního náčelníka v Helsinkách. Prohlašoval v něm, že strany II. internacionály zradily marxismus tím, že se soustředily na mírumilovné, legální politické metody a předpokládají, že „buržoazní stát“ přetrvá i poté, co se socialisté konečně dostanou k moci. Parlament, armáda a úřednický aparát budou zachovány. Lenin předpovídal, že toto je krok vedoucí jen k dalším kompromisům s kapitalismem, a naznačoval, že v éře imperialismu je již jasné, že si „finanční kapitál“ v imperialistických zemích osvojil triky, jak si opozici koupit. Kvalifikované skupiny dělnické třídy ve vyspělých ekonomikách jsou placeny stále lépe a ztrácejí odhodlání k radikálním sociálním změnám. Socialistické strany někdy revoluční rétoriku zachovávají, avšak ve skutečnosti sílí shoda jejich vůdců s vládnoucími třídami.<sup>3</sup>

Lenin pátral po důkazu, že Marx a Engels věřili v násilnou revoluci a diktaturu proletariátu. Akceptoval, že připouštěli možnost pokojného „přechodu“ k socialismu ve Velké Británii a Holandsku, argumentoval však tím, že v obou zemích se ve 20. století rozvinul militarismus natolik, že socialistické uchopení moci se stalo jedinou proveditelnou revoluční strategií.

Marx a Engels ve skutečnosti nezaujímal k násilné revoluci a diktatuře proletariátu pevné stanovisko. Často však o násilí psali a Marx asi tucetkrát použil obraty jako „diktatura proletariátu“. Lenin v jejich díle slídlil po odkazech jako intelektuální detektiv. Jeho analýza, ač byla do jisté míry opodstatněná, se tudíž opírala o vysoce selektivní přístup k rozporuplnému dílu jeho intelektuálních hrdinů. Prohlašoval, že pouze objasňuje jejich cíle, a sám sebe prezentoval jako jejich nejskromnějšího žáka. Přičítal si za zásluhu nanejvýš to, že aplikuje jejich analytické principy na změněné podmínky 20. století, a byl přesvědčen, že tato interpretace odpovídá Evropě jako celku, nikoliv pouze Rusku.<sup>4</sup> Lenin trval na tom, že „buržoazní stát“ musí být rozmetán napadrtí ozbrojeným povstáním a proletářskou diktaturou. Na jeho místě musí vzniknout zcela nové státní zřízení. Očekával, že bude vybudováno na základech, jichž byl svědkem v Rusku v roce 1905 a 1917 – na sovětech. Protože to byly orgány volené a organizované samotnými dělníky a vojáky, měly se podle Lenina stát zárodkem marxistické diktatury proletariátu.

Lenin trval na tom, že diktatura je nezbytná. Prohlašoval, že nic jiného „přechod k socialismu“ nemůže zajistit. Střední a vyšší třídy budou nevyhnutelně podporovat kontrarevoluci. Budou muset být potlačeny, kdykoli zdvihnou hlavu. Bude nezbytné odejmout jim občanská práva. Leninovi uklouzlo i to, že k vládě

diktatury proletariátu bude patřit i využití státního teroru. Spojil to však s předpovědí, že jakmile se vlády chopí sověty, moc „lidu“ rozhodně vyváží síly kontrarevoluce. Revoluce bude docela snadnou záležitostí. Pokud by měla vypuknout občanská válka, brzy bude po ní.

*Stát a revoluce* natrvalo změnil tvářnost levicové politiky. Po roce 1917 nemohla žádná socialistická skupina formulovat své ideje a opomenout přitom leninismus, i kdyby třeba jen proto, aby ho odmítla. Za nekonečného odvolávání se na posvátné Marxovy a Engelsovy texty Lenin vyhlásil, že po svržení vlády kapitalismu je třeba projít dvěma historickými fázemi. Marxismus údajně učí, že první fáze bude socialistická, druhá komunistická. Samotná první fáze bude zahájena diktaturou proletariátu, jež začne zavedením radikální společenské a hospodářské reformy za potlačení práv středních vrstev a zavedení zásady „každý podle svých možností, každému podle jeho práce“. Lidé budou odměňováni za to, čím přispěli k blahu společnosti. S tím, jak se budou nátlakové požadavky autorit snižovat a proletářská diktatura se stane dávnou vzpomínkou, nadejde druhá fáze. Tou bude samotný komunismus. Na správě se budou podílet i posluhovačky. Dějiny dospějí ke svému konci. Funkční princip pak bude konečně znít „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“. Prorocká vize Marxe a Engelse bude naplněna.

Byla to opojná a výstřední interpretace marxismu. Lenin byl zranitelný díky svému vytrvalému lpění na tom, že mírová socialistická strategie se stala absolutně nepraktickou a že jedinou možnou cestou vývoje je násilné povstání následované diktaturou proletariátu. Právě tak kontroverzní byly jeho nároky na výlučnou správnost jeho chápání „učení“ Marxe a Engelse. Neohroženě se prezentoval jako jejich „žák“. Ostatní interpreti, jako například Kautsky, podle něj neposkrvřenou doktrínu zaprodali. Lenin spolu s bolševiky se snažil přimět krajně levicové socialisty v Evropě a Severní Americe k přijetí bolševické strategie. Měli v úmyslu sjednotit je pod svou rudou zástavou prostřednictvím mocné III. – Komunistické – internacionály.

Leninovy výzvy nepostrádaly nejednoznačnost a nesouvislost. Zatímco volal po komunistické politice, požadoval socialistické reformy a „evropskou socialistickou revoluci“. V krajní levici chápali smysl jeho teorie pouze ti kultivovanější aktivisté. Mezi socialisty existovala v idejích a metodách vždy různorodost. Nikdy nenastalo období, kdy by se do jisté míry vzájemně nepřekrývaly pojmy jako komunismus, socialismus, sociální demokracie, a dokonce anarchie. Lenin si komunismus vyhradil jako termín k oddělení své strany a jejích idejí od zbytku politické levice.<sup>7</sup> Zvláště usiloval o získání monopolu na vedení marxistických diskusí. Kautsky jako nejvlivnější interpret marxismu té doby se stal terčem ostré kritiky. Většina socialistů mimo Německo – a pravděpodobně mnozí němečtí sociální demokraté – o Kautském nikdy neslyšela. *Stát a revoluce* se s ním vypořádal přímo obsedantně. Nebyl to jen psychologický rys Leninovy povahy.

Pramenilo to rovněž z jeho ambicí shromáždit pod svou internacionální zástavou všechny krajně levicové revolucionáře a odvrhnout stranou všechny skupiny, které odmítaly reagovat na jeho výzvy. Kniha samotná vyšla až v roce 1918. Její základní myšlenka však stála za vším, co Lenin řekl a napsal od svého návratu ze Švýcarska. Byl vůdcem s posláním.

Pokud by tímto způsobem uvažoval pouze Lenin sám, zůstal by sloupkařem v extremistickém, nicméně bezmocném plátku. Tímto dojmem na své následovníky ostatně pár týdnů před únorovou revolucí působil. Ve skutečnosti se učil vůdcem velké, dynamické strany, a právě tato strana měla v Petrohradě uchopit moc. Jeho ideje zatím ještě nesdíleli ve straně všichni a on dosud postrádal disciplinární páky k jejich prosazení. Dokonce i v ústředním výboru byla většina členů proti jeho odmítání společného vládnutí s menševiky a esery po svržení Prozatímní vlády. Na nižších stranických úrovních vyvolávaly ideje diktatury jedné strany podobný neklid. Bolševici, ať už to byli místní činovníci nebo řadoví noví členové strany, očekávali vytvoření „všesocialistické vlády“ a dodržování demokratických postupů. Lenin a jeho nejbližší spolupracovníci drželi své záměry v tajnosti. Před uchopením moci potřebovali maximální vnitrostranickou jednotu. Ne nadarmo Lenin řekl, že dělat revoluci je spíš umění než věda. Mohl ještě dodat, že k tomuto umění patří přetvářka právě tak jako inuice a odvaha.

Měl kolem sebe kliku vedoucích soudruhů, kteří byli navzdory občasným výhradám jeho ochotnými pobočníky. Patřili mezi ně Josif Stalin a Jakov Sverdlov, kteří společně po dobu jeho nepřítomnosti od července řídili ústřední výbor. Daleko významnější postavou než Stalin a Sverdlov však byl někdejší antibolševik Lev Trockij. V celé straně nebylo dokonalejšího řečníka. Nikdo nepsal do *Pravdy* tak brilantně břitké články. Trockij se svým cvikem a zlatohnědou kudrnatou kšticí se stal jedním z nejsnáze rozpoznatelných bolševiků. Jeho silnou stránkou byla organizace i propaganda. Když petrohradský sovět formoval vojenský revoluční výbor pro koordinaci jeho práce v posádkách hlavního města, volba padla jako na jednoho z jeho členů přirozeně i na Trockého. Vždy chtěl spojit obě fáze ruského revolučního procesu předvídané konvenčními ruskými marxisty do jedné. Lenin ve svých *Dubnových tezích* toto přání jednoznačně podpořil. Po letech vzájemných antipatií neměli ti dva se spoluprací žádný problém.

Avšak Nikolaj Bucharin spolu s několika dalšími bolševickými předáky, kteří volali po státu vlastním celou ekonomiku, současně považoval Leninovu revoluční teorii za příliš umírněnou. Bolševici žili a dýchali pro touhu změnit svět – což platilo i pro ty z méně radikálního křídla strany, podle nichž Lenin nastoloval kurz, který stranu dostává do nebezpečné izolace. Všichni byli duchem milenaristé. Přetvoření Ruska, Evropy a Severní Ameriky mělo proběhnout během týdnů, možná dnů. Bolševici si jednoduše nedokázali představit,

že by kapitalismus mohl probíhající válku přečkat. „Epocha socialismu“ byla za dveřmi. Ve střízlivějších okamžicích možná zvažovali, zda jim ji dokáže zaručit to, co vědí o stávkách a vzpourách na Západě. Takových chvil však ubývalo. Jakmile byli s bolševickými soudruhy, navraceli se ke své apokalyptické perspektivě. Jejich optimismus byl podpořen snadností jejich postupného růstu politického vlivu po únorové revoluci. Sověty, odbory a továrně-díleňské výbory jim padaly k nohám. Jestliže se to mohlo stát v Rusku, jistě dávalo smysl předvídat úspěchy revoluce v Německu, Rakousku, Británii a Francii. Bolševici předpokládali, že ruští dělníci jsou navzdory svým hodnotám ve srovnání s průmyslovými pracovními silami střední a západní Evropy „zpátečnickí“ a „nekulturní“.

Členové ústředního výboru Kameněv a Zinověv tyto teorie na poslední chvíli skepticky potlačovali, rychle však museli couvnout. Solidarita se soudruhy dostala přednost před chladnou úvahou. Jejich život pro ně měl smysl prostřednictvím členství ve straně. Potřebovali se cítit součástí skupiny. Jednotlivci, kteří byli příliš rozumní, než aby na Leninův projekt přistoupili, stranu prostě opustili. Milenaristická hnutí existovala ve vzdálené i ne příliš vzdálené minulosti a bolševici některá z nich obdivovali, například novokřtěnce z německého Münsteru 16. století. Velebili jakobínské hrůzovládcy z Francouzské revoluce. V jejich výkladu zaujímalí prominentní postavení Tommaso Campanella a Thomas More. Tyto staré sny o dokonalé společnosti bolševiky inspirovaly téměř stejně jako Marx a Engels a nepochybovali, že je dokážou realizovat. Odmítali se nechat zastrašit obtížemi ve státě a společnosti. Jako by měli oči na zátylku, ale periferní vidění žádné – laskavě shlíželi na sny svých předchůdců. Většina jich odmítala současné ideje mimo marxistický kánon. Nebyli ochotni pohlédnout stranou a zauvažovat, zda se nemohou od velkých novátorských myslitelů své doby něčemu důležitému přiučit.

Jako všichni marxisté si nicméně připisovali k dobru vědecké chápání. Domnívali se, že vědí všechno, co je k provedení úspěšné revoluce třeba vědět. Represivními opatřeními byli odhodláni nešetřit. Pařížská komuna v roce 1871 podle jejich tvrzení padla, protože její vůdci nedokázali proti jejím nepřítelům postupovat s dostatečnou tvrdostí. Nehodlali opakovat tutéž chybu. Jeden z největších ruských esejistů poloviny 19. století Alexandr Gercen vyjadřoval strach z krvavé revoluce ve své vlasti. Domníval se, že pokud by rolnictvo kdy povstalo proti svým pánům, mohlo by být vedeno nějakým „Čingischánem s telegrafem“. Vyslovil prorockou myšlenku, že moderní technika umožní užití teroru s bezpříkladnou krutostí. Jeho postřeh byl mylný v jednom významném ohledu. Bolševičtí vůdci do Ruska nepřinášeli moc zvenčí, narodili se a vyrostli v říši Romanovců. Rovněž se nezajímalí výhradně o moc a slávu – chtěli měnit i myšlení. Své světské evangelium hodlali přinášet ochotným a vnutit neposlušným. Neúnavně studovali Francouzskou revoluci – byli jakobíny s telefonem a kulometem. V předešlých staletích nebylo jim rovných.

Pokud vůbec kdy pocítili pochybnosti, okamžitě je potlačili. Oporou jim byla jejich jistota ohledně stavu světa. Válka v Evropě zdiskreditovala celý mezinárodní systém. Miliony lidí byly zabity nebo trpěly v zákopech. Lichvářské výdělníky finančníků a výrobců zbraní byly notoricky známé. Všechny vlády hrály na strunu nacionalismu. Z církví se staly hlasatelny vojenské propagandy jednotlivých zemí. Rétorika o „válce za ukončení války“ řadu krajně levicových socialistů v Evropě ani Severní Americe nepřesvědčila. Případalo jim nepravděpodobné, že by tato válka byla poslední světovou válkou. Pravděpodobnější byl mír diktovaný vítězi, který bude v další generaci zpochybněn nově vzkříšenými poraženými. Éra impérií neskončila. Ať už válku vyhraje kdokoliv, získá nadvládu nad koloniemi a zároveň si podrobí poražené imperiální mocnosti.

Krajní politické levici se závěr jevil jako naprosto zřejmý. Kapitalismus je nemoc, kterou je třeba vyléčit revoluční operací. Bolševici tvrdili, že alternativa neexistuje. Vstup menševiků ani eserů do Prozatímní vlády lidu žádný výrazný prospěch nepřinesl. Vojenský a hospodářský kolaps je na obzoru. Bolševici tudíž jednají správně, odmítají-li bratrské ruské socialistické strany. Byli hrdí na svoji nezávislost a domnívali se, že dějiny jsou na jejich straně. Z malé marxistické frakce před únorovou revolucí se stali masovou stranou. Dělníci, kteří Leninovo jméno nikdy neslyšeli, se shlukovali na bolševických masových shromážděních a hlasovali pro bolševiky ve volbách do sovětů. Ohledně autonomního revolučního potenciálu „proletariátu“ byli bolševici skeptičtí vždy, jejich obavy však byly zmírněny pokrokem, který bolševismus učinil za podpory dělnické třídy v létě a na počátku podzimu roku 1917. Předpokládali, že jejich úspěch bude v Rusku trvalý a jejich příkladu bude následovat i ostatní Evropa. Ani trochu se nestarali o varování menševiků a eserů před riziky revoluce založené na diktatuře a občanské válce.

Už si zvolili. Chystali se uskutečnit revoluci po svém bez ohledu na následky. Jenže jak a kdy? Okolo začátku října se Lenin tajně a v přestrojení kvůli obavě ze zatčení vrátil do Petrohradu. Zdržoval se na předměstí, kde mu jeho obdivovatelka, sekretářka ústředního výboru Margarita Fofanovová, poskytla přístřeší a lůžko. Odtud pak bombardoval ústřední výbor nedůtklivými požadavky povstání. Jaká organizace je má zorganizovat a jaký druh vlády má být nastolen, už neříkal. Hlavní pro něj bylo dosáhnout souhlasu s ozbrojeným vzbouřením.

Dne 10. října, stále ještě v paruce kvůli utajení, se zúčastnil schůze bolševického ústředního výboru a na jednání, jež trvalo celé hodiny, vmetl soudruhům své argumenty. Debatu rozhodl jeho intelekt a temperament. Hlasováním v poměru deseti hlasů ku dvěma bylo rozhodnuto o uchopení moci. Podrobnosti stanoveny nebyly. Rovněž panoval pocit, že tak významné rozhodnutí vyžaduje, aby se 16. října ústřední výbor sešel znovu za účasti zástupců stranických výborů z Petrohradu, Moskvy a dalších velkých měst. Lenin se opět zúčastnil – nestál o nějaké zakolísání na poslední chvíli. Revoluční příležitost by se nemusela

opakovat. Bylo to teď, nebo nikdy. Povzbuzovat jej nikdo příliš nemusel. I podruhé dopadlo hlasování drtivě v jeho prospěch a ústřední výbor se začal připravovat na uchopení moci. Bylo třeba provést to chytře. Chystal se II. sjezd zástupců dělníků a vojáků. Bolševické vedení se potřebovalo vyhnout dojmu, že jako jediná strana využívá násilí k uchopení revoluční autority. Proto operovali prostřednictvím vojenského revolučního výboru petrohradského sovětu. Právě tento orgán měl díky svému vlivu na vojáky posádek hlavního města vypudit Prozatímní vládu a předat moc druhému sjezdu.

Obyvatelé Petrohradu si měli 25. říjen 1917 pamatovat jako naprosto normální den. Obchody v hlavním městě Ruska otevřely jako obvykle. Školy byly v provozu. Tramvaje jezdily – naštěstí pro Lenina, který městskou dopravní síť využil k přemístění z předměstí do Smolného, kde sjezd probíhal. Bylo jasné, že střetnutí mezi Prozatímní vládou a ozbrojenými jednotkami, ovládanými vojenským revolučním výborem petrohradského sovětu, se každým dnem blíží. Na strategii povstání se bolševický ústřední výbor shodl 10. října. Lenin se kvůli tomu vrátil z Finska. Pak se odebral zpět do úkrytu v bytě Margarity Fofanovové, kde očekával výzvu ústředního výboru k akci. Povstání vypuklo v noci z 24. na 25. října, Lenin se však obával nedostatečného odhodlání. Nebylo jiné volby – jako nové maskování zvolil ovázanou hlavu a tramvaj se rozjel do centra města. Ve Smolném našel svůj ústřední výbor, jak chystá detaily svržení Kerenského Prozatímní vlády. Ani to však Leninovi, jenž vyžadoval fanatický spěch a horlivost, nestačilo. Jen svou přítomností dokázal zabezpečit splnění úkolu.

Prozatímní vláda už jela na prázdnou nádrž. Kerenskij byl upřímně oddán demokracii, vlastenectví a boji za vítězství ve válce. Postrádal však skutečnou podporu. Liberálové se mu neprotivili, ale Kornilovův převrat na železnici z Mogileva do Petrohradu se sotva pokusili zastavit. Hospodářství se hroutilo volným pádem. Průmysl byl zruinován finančníky, kteří odmítali financovat, a dodavatelé surovin, kteří přestali obchodovat. Generálové už Kerenskému po Kornilovově aféře nedůvěřovali. Jeho rozkazy se dostaly stěží za hradby Zimního paláce. Menševici a eseri začínali zvažovat jeho nahrazení a zahájení radikálnějších reforem. Trpěli však vnitřními neshodami a chyběla jim vůle jednat. Bolševici mezitím projevíli jednotu záměru. Kerenského nenáviděli a otevřeně volali po jeho svržení. Nabízeli okamžitá řešení – půdu rolníkům, řízení továren dělníkům a národní sebeurčení. A především slibovali zajistit mír. Ve vojenském revolučním výboru petrohradského sovětu probíhaly přípravy. Zatímco ostatní o socialistické revoluci hovořili, bolševici ji uskutečňovali.

Kerenskij se povstání pokusil předejít uzavřením bolševických novin. Tento krok však přišel příliš pozdě a už mnoho neznamenal. Jednotky věrné petrohradskému sovětu začaly obsazovat důležité body. Telegrafní stanice a nádraží byly obsazeny ještě dříve, než byl obklíčen Zimní palác. Dne 25. října (podle tehdy v Rusku platného juliánského kalendáře, podle gregoriánského 7. listopadu)

v deset hodin ráno mohl Lenin vydat prohlášení, že Prozatímní vláda byla svržena. Menševici a eseri popuzení převratem opustili II. sjezd sovětů. To Leninovi umožnilo pokračovat a vytvořit novou vládu. Na návrh Trockého byla nazvána radou lidových komisařů (v ruské zkratce sovnarkom). Byla vyhlášena éra socialistické revoluce. Bolševici byli přesvědčeni, že světovému kapitalismu díky nim zvoní hrana.<sup>6</sup>

## 6. PRVNÍ KOMUNISTICKÝ STÁT

Bolševici se dostali k moci bez jakéhokoli konkrétního plánu pro nové státní zřízení. Tvořili ho spíše dodatečně. V prvních týdnech říjnové revoluce se soustředili na upevnění autority a vyhlášení hlavních politických zásad. Lenin urychleně vydal svůj Dekret o půdě. Tím došlo k vyvlastnění pozemkové držby dvora, církve i šlechty bez nároku na kompenzaci a pozemky byly dány k dispozici rolnictvu. Z Leninova pera pochází též Dekret o míru. Ten volal po okamžitém ukončení války a vyzýval všechny válčící země k zastavení bojů. Rusko usilovalo o příměří na východní frontě. Bolševici dále věřili, že to podnítl revoluci v Německu a Rakousku. Dekret o vládě sovětů opravňoval dělníky k uplatňování kontroly nad vedením svých závodů. Cílem bylo nastolení pořádku v továrnách a zároveň zlepšení podmínek pracujících. Dekret o osmihodinové pracovní době opět podpořil práva pracujícího lidu. Lenin se Stalinem podepsali Deklaraci práv národů Ruska, která rušila veškerá privilegia založená na národnosti a zaručovala právo na sebeurčení všem národnostním a etnickým skupinám. Došlo i na Dekret o odluce církve od státu.

Banky byly zestátněny bez náhrady. Úvěry nasmlouvané vládami Mikuláše II. a Kerenského byly jednostranně vypovězeny. Soukromě prováděný zahraniční obchod byl zakázán. Největší továrny a těžební podniky byly zabaveny vládou a jejich majitelé byli vyhnáni. Zároveň Lenin potvrdil potřebu chránit kapitalismus. Tento paradox byl vysvětlován marxistickou ekonomikou. Bolševici uznávali, že mnohé sektory carského hospodářství jsou „zaostalé“ a potřebují projít kapitalistickým vývojem, aby dosáhly koncentrace výroby. Jakmile k tomu dojde, bude pro stranu údajně snadné vyvlastnit je a přeměrovat na produkci zboží ve prospěch celé společnosti.

Svrchovaný význam Lenin přikládal konsolidaci politické moci bolševiků. Jedním z prvních nástrojů sovnarkomu byl Dekret o tisku, který jej opravňoval k ukončení činnosti jakýchkoli novin nepřátelských nové revoluční vládě. Ve svém vlastním ústředním výboru měl Lenin potíže kvůli tomu, že odmítl do vládní koalice přizvat menševiky a esery. Díky podpoře Prozatímní vlády pro něj přestali být jednou provždy na jakékoliv úrovni akceptovatelnými politickými partnery. Na protest proti jeho nekompromisnímu postoji odstoupilo několik

významných bolševických představitelů ze svých postů. Železničářské odbory vstoupily do stávkové snaze přimět Lenina a Trockého vyjednávat. Leninova skupina si však stála na svém a stávka vyzněla do ztracena. Leninovi a Trockému se jako podřízení partneri v sovnarkomu hodili leví eseti, protože bolševici sami na rozdíl od nich neměli podporu venkova. Tím ochota k politickému kompromisu končila. Bolševický ústřední výbor dál usilovně prosazoval autoritu revoluční správy. Pod vedením Felixe Dzeržinského byla založena Všeruská mimořádná komise pro boj proti kontrarevoluci, sabotáži a spekulaci (Čeka). Jejím úkolem bylo vykořenit a rozdrtit jakýkoliv odpor proti říjnové revoluci. Nepřátelé měli být odstraněni. Lenin po léta hlásal přednosti „diktatury proletariátu“. Tehdy nikdo nevěděl, jestli bude kousat tak ostře, jak štěká. Ukázalo se, že kouše ještě zuřivěji.

Na přežití režimu sovětů by si tenkrát vsadil málokdo. Obecně se předpokládalo, že nemá větší šance, než měl neschopný Kerenskij. Sami bolševici měli stále sbaleno; nadále počítali s možností, že budou muset z Petrohradu prchnout. Volby do Ústavodárného shromáždění v listopadu roku 1917 zavdaly záhy příčinu k obavám. Pro bolševiky hlasovala necelá čtvrtina voličstva. Socialisté-revolucionáři, jak byli nepochybně označováni i levicoví kandidáti, kteří odvrhli věrnost své straně, získali téměř dvě pětiny křesel. Ani součet hlasů pro obě strany v sovnarkomu nedával volební většinu. Rozhodnutí bylo prosté – zrušit Ústavodárné shromáždění. To byla tragédie pro lid někdejšího carského Ruska, pro jeho demokracii i jeho socialismus. Pokud sečteme hlasy pro socialistické strany, nějaký druh socialismu podporovaly čtyři pětiny voličstva. Největší stranou byli eseti vedení Viktorom Černovem, ti však postrádali ozbrojenou moc, která by je ochránila. Samotné shromáždění se sešlo 5. ledna 1918 v atmosféře strachu a budova byla následujícího dne na Leninův příkaz vyklizena a uzavřena. Velitel gardy Železnakov stručně oznámil, že jeho muži jsou unaveni. Ruská demokracie tak byla ukončena pod záminkou ospalosti několika ozbrojených vrátných.

Mezitím se zásadně změnila mezinárodní situace. Bolševici vyjednávali s ústředními mocnostmi v Brestu Litevském, městě nejbližším východní frontě. Trockij jako lidový komisař pro zahraniční věci diskuse protahoval. Jeho heslem se stalo „ani válka, ani mír“, protože si uvědomoval, že rudí nemohou porazit armády Německa a Rakouska-Uherska. Ultimáta však byla stále hrozivější a v lednu 1918 Lenin usoudil, že je třeba podepsat separátní mír, má-li být zabráněno okupaci Ruska Německem. Rozpoutal se prudký spor. Trockij a Bucharin, vůdci takzvaných levých komunistů v bolševickém ústředním výboru, připouštěli, že válečné vyhlídky Ruska jsou zoufalé. Separátní mír však odmítali tolerovat. Lépe bylo podle nich padnout v boji nežli se spolčit k ochraně „německého imperialismu“. Volali po „revoluční válce“. Dělníci ani vojáci v Rusku však nebyli na pokračování bojů proti Německu a Rakousku-Uhersku naladěni.<sup>1</sup> Ve správě a hospodářství země panoval chaos. Lenin vytrvale usiloval o většinu v ústředním výboru.

Dne 23. února došlo na rozhodující hlasování, v němž bylo schváleno podepsání míru v Brestu Litevském.

Tímto „nemravným mírem“ ze 3. března 1918 přišlo Rusko o nadvládu nad Ukrajinou, Běloruskem, Litvou, Lotyšskem a Estonskem. Sovětská diplomacie se vzdala jakýchkoli nároků na vládu nad téměř polovinou obyvatelstva bývalé carské říše a s tím přišli i o obrovské zásoby uhlí a podíl na železářství, jakož i o rozsáhlé plochy nejúrodnější zemědělské půdy. Aby se režim mohl „nadechnout“ a prohlubovat sociální a ekonomické reformy, bylo poníženo přijato. Nejprve budou vymýceni třídní nepřátelé a pak bude bolševismus rozšiřovat svoji autoritu.

Leví eseri sdíleli znechucení všech politických stran Ruska nad smlouvou z Brestu Litevského a vystoupili z koalice sovnarkomu. Stejně učinili i mnozí leví komunisté a zůstalo tak pouze jádro bolševické strany. Republika sovětů se téměř nepozorovaně stala státem jedné strany. Eseri se mezitím stáhli do Samary na jihovýchodě Ruska a vytvořili tam konkurenční vládu pod názvem Výbor členů Ústavodárného shromáždění (Komuč). Černov se připravoval na konflikt. Vypuknutí občanské války bylo pouze otázkou času, protože obě strany budovaly své ozbrojené síly. Propukla tím nejpodivnějším způsobem na konci května. Legie bývalých českých válečných zajatců putovaly do Evropy po Transsibiřské magistrále, když jejich příslušníci pojalí podezření, že bolševici vězní a trýzní některé jejich spolubojovníky. Na polovině cesty Sibiří se zastavili, vydali se nazpět a cestou potlačovali sověty. Když dorazili do Samary, spojili své síly s esery. Během několika týdnů vytáhli na sever ke Kazani. Ústavodárné shromáždění a sovnarkom byly ve válečném stavu a českoslovenští legionáři vedli ofenzivu proti bolševismu v Povolží. Bolševici postavili Rudou armádu a inspirováni lidovým komisařem pro zahraniční věci Trockým zarazili postup sil Komuč na Moskvu.

Tento úspěch přišel vniveč na konci roku, když se kolem srdce Ruska začala rojit takzvaná bělogvardějská vojska. První takovouto intervenční silou bylo tažení admirála Kolčaka z Omska. Kolčak svrhl Komuč a nasměroval své síly na centrální Rusko. Na jihu se formoval další vojenský kontingent pod velením generála Děnikina. Třetí vedený generálem Juděničem shromažďoval muže a výzbroj v Estonsku. Všichni usilovali o svržení vlády sovětů a o obnovu starého společenského řádu. Jejich důstojníci byli typickými monarchisty. Carská rodina však byla popravena v červenci 1918 v Jekatěrinburgu. Bílí, kterým liberálové vadili téměř stejně jako bolševici, usilovali o vojenskou diktaturu, která by obnovila řád a územní integritu země. Rudá armáda se na ně v roce 1919 postupně zaměřovala – na Kolčaka od dubna, na Děnikina v létě a na Juděniče v listopadu. Geografické podmínky jí nahrávaly. Držela severní a centrální Rusko a uchovávala si tak výhodu kvantity válečné výzbroje i mužstva. Hlavní železniční trati a telegrafní spoje vedly z Moskvy a Petrohradu. Rudí bojovali právě tak politicky, jako ozbrojenou silou. Neustále dělníkům, rolníkům i vojákům připomínali, že bílí by zvrátili reformy provedené od pádu Romanovců v únoru roku 1917.

Bolševici nebyli nikdy příliš oblíbení. Na nesouhlas reagovali soustředěným státním násilím. Stávky proti nim byly potlačeny během prvního roku „moci sovětů“. Když dělníci volili do městských sovětů menševiky, bolševici volby prohlásili za neplatné a poslali tam své ozbrojené jednotky. Rolníci, kteří ani zdaleka nepocitovali vděk za Dekret o půdě, zadržovali svoji produkci na protest proti setrvalé nízkým platbám. Sovnarkom vyslal k zabavování obilí ozbrojené oddíly. Nepokoje na venkově se šířily. Ke vzpourám docházelo dokonce i v Rudé armádě. Bolševici však přežili a zvítězili. K vedení rudých využívali důstojníků carského vojska. Do nových lidových komisariátů získávali bývalé členy staré správy ochotné spolupracovat. Podněcovali rudý teror k „vyčištění“ měst od „nepřátel lidu“ – Čeka dostala volnou ruku. Přesto v letech 1920–1921 intenzita lidového odporu rostla. Do povstání venkova se zapojovaly celé gubernie. Stávkové hnutí způsobilo nepokoje dokonce i v Petrohradu. V únoru 1921 politbyro rozhodlo o ekonomických ústupcích. Desátý sjezd strany v březnu přijal zásady Nové ekonomické politiky (NEP), která začala být uplatňována od následujícího měsíce. Podstata spočívala v nahrazení násilných rekvizic úrody odstupňovanou naturální dávkou nastavenou na úrovni dostatečně nízké, aby rolníkům umožňovala soukromě obchodovat. Rudá armáda mezitím potlačovala odboj včetně březnové vzpoury námořníků v Kronštadu. S cukrem přicházel i velice svižný bič.<sup>2</sup>

Dalším důvodem přežití bolševiků bylo státní zřízení, jež nastolili. Monopol na moc získala jediná strana a postupně i jediná ideologie. Teror byl otevřeně obhajován jakožto nezbytná zbraň stranického arzenálu. Do konce občanské války se bolševici zmocnili obrovských sektorů ekonomiky. Veškerý průmysl byl ve vlastnictví státu. Na obchod s obilím měl stát monopol. Školy a tisk se ocitly pod komunistickým dozorem. Strana se stala nejvyšším orgánem státu. Vláda a další veřejné instituce obsazené na nejvyšších úrovních loajálními bolševiky vysílaly nepřetržitý tok politických pokynů. Prioritou byla centralizace řízení. Volební procedury se staly ceremoniální formalitou. S lidem, v jehož jménu byla říjnová revoluce uskutečněna – s dělníky, chudými rolníky a řadovými vojáky –, se zacházelo jako s materiálem, který může být mobilizován pro každý úkol, jaký ústřední stranické vedení určí.

Bolševici vždy věřili v přísný centralismus a disciplínu a přesvědčeně se považovali za vševědoucí „předvoj“ revolučních šiků. Takové bylo jejich krédo od zrození bolševismu. Nikdy však správně nedokázali uvést do praxe to, co kázali. Do momentální libovůle je tlačil poměr sil. Čelili významnému politickému i vojenskému odporu. Potýkali se s chaosem v administrativě, komunikacích i dopravě. V „centru“ sotva existovala nějaká instituce, která by dokázala zajistit „poslušnost“ v „krajích“. Normální hierarchie se rozpadla. Komunisté museli rychle konsolidovat situaci. Muselo být obnoveno hospodářství, zejména pak zásobování potravinami, a bylo nutné zajistit plnění pokynů ústřední moci. Bylo třeba odvést, vycvičit a vyzbrojit vojska a poslat je na fronty. K tomu nestačila jen



pouhá revoluční rétorika ani nekonečné schůzování v zakouřených místnostech. Leninovi i ústřednímu výboru bylo zcela jasné, že organizační reforma je stejně životně důležitá jako diskuse o smlouvě z Brestu Litevského a strana se jí nebránila. Lokální bolševičtí vůdci oceňovali praktickou potřebu jednotného systému řízení.<sup>3</sup>

Na všech územních úrovních, Kremlem počínaje a tím nejmenším okrskem konče, byla dominující silou komunistická strana.\*) Ústřední výbor, který se v březnu roku 1918 přemístil do Moskvy, shromáždil své funkcionáře i s rodinami za zdmi Kremle. Dvanáct měsíců trvající revoluce v něm napáchala spoušť. Všude byl hnůj po koních carské jízdy. Opravy byly zanedbány. Jen málokterý člen ústředního výboru tu zůstal dlouho. Trockij a většina ostatních členů se chvatně vydala podporovat regionální správu nebo zajišťovat politické vedení Rudé armády. Na počátku roku 1919 bylo rozhodnuto vytvořit v ústředním výboru dva vnitrostranické podvýbory, politické byro (politbyro) a organizační byro (orgbyro). První bylo pověřeno dohledem nad prakticky všemi veřejnými záležitostmi včetně ekonomického řízení, vojenské strategie a zahraniční politiky, jakož i politického vedení; druhé mělo dohlížet na vnitřní organizační záležitosti strany a řídit chod sekretariátu. Výsledkem bylo převedení nesmírné každodenní odpovědnosti na nevelký počet vůdců. Dokonce i pětičlenné politbyro se scházelo nepravidelně. Lenin s Jakovem Sverdlovem vedli prakticky dvojládí až do Sverdlovovy smrti v březnu roku 1919.<sup>4</sup>

Tentýž trend panoval na nižších úrovních. Jak se vedoucí aktivisté dobrovolně hlásili nebo byli odváděni do armády, stranická práce připadala předsedům výborů, kteří pracovali sami nebo jen s hrstkou podřízených. Ačkoliv v roce 1920 byli předsedové přejmenováni na „tajemníky“, skromnější označení jen maskovalo nárůst jejich moci.<sup>5</sup> Během vedení občanské války se strana militarizovala jak co do organizace, tak co do mentality. Řídila vládní orgány v centru země i na venkově.

Lidové komisariáty byly nástupnickými orgány carských ministerstev, jejichž zděděný personál byl stálým terčem podezření strany. Bolševici se neustále snažili vynalézat způsoby prověřování a kontroly státní mašinerie. Jedna z institucionálních inovací byla svěřena Stalinovi. Byl jí dělnicko-rolnický inspektorát, který svůj personál vysílal do administrativních orgánů, aby prověřoval účetnictví a hodnotil loajalitu úřednictva vůči stranické politice. Tu a tam se vyskytly pokusy založit orgány, které by stály mimo pravidelnou stranickou kontrolu. Jedním z příkladů byla „politická oddělení“ v Rudé armádě. Usilovně je podporoval

\*) Lenin na VII. sjezdu v březnu 1918 nechal stranu přejmenovat na Komunistickou stranu Ruska (bolševiků) – KSR(b). Tím dal najevo, že nejvyšším cílem bolševiků je vytvoření komunistické společnosti. Na XIV. sjezdu (1925) byla přejmenována na Všesvazovou komunistickou stranu (bolševiků) – VKS(b) – a v roce 1952 na XIX. sjezdu na Komunistickou stranu Sovětského svazu (KSSS), pozn. red.

Trockij, který před rokem 1917 zastával protibolševický postoj. Právě jeho nadšené vedlo k obavám, že by se mohla stát nositeli armádou podněcovaného hnutí proti straně. Precedentem byla Francouzská revoluce, v níž byli radikálové v roce 1789 nakonec vytlačeni konzulem a pozdějším císařem Napoleonem Bonapartem. Možná, že by k tomu mohlo dojít i v sovětském Rusku. Obavy se vyostřily v roce 1920, na konci občanské války, když se Trockij snažil rozšířit působnost politických oddělení na úkoly obnovy pořádku v železniční a říční dopravě. Trockij se rovněž pokoušel zavést „pracovní vojska“ sestavená z odvedenců Rudé armády, která by pro stát zajišťovala rekonstrukční práce.

Jinak však byl řád nastolený v letech 1917–1919 upevňován tím, jak strana prosazovala svoji vládu. O obsazování veškerých významných pozic rozhodovaly ústřední orgány strany. Politbyro jednající jménem ústředního výboru si vyhrazovalo zásadní rozhodnutí pro sebe a zbytek byl ponechán – podle významu v sestupném pořadí – na orgbyru a sekretariátu. Straničtí vůdci se snažili přidělovat takovéto posty rovněž výlučně komunistům. Sverdlov při výběru starých soudruhů spoléhal na svoji bohatou paměť. Avšak s tím, jak se sovětský stát konsolidoval a expandoval teritoriálně i administrativně, se vynořila potřeba vytvořit v sekretariátu spolehlivý archivační systém. V roce 1919 tak založila Sverdlova nástupkyně Jelena Stasovová evidenční a zařazovací úsek (učraspred).<sup>6</sup> V roce 1923 byla tajně zavedena evidence veškerých postů s klíčovým významem pro stranu. Říkalo se tomu „nomenklatura“. Nejprve byla aplikována na „centrum“. Zahrnuty byly pozice počínaje předsednictvím sovnarkomu přes velitele okrskové stráže Kremle až po předsednictví jednotlivých výborů strany v krajích. Tyto postupy se poté opakovaly na úrovni „krajů“. Tak mohla strana umístit své spolehlivé kádry do veřejných institucí a zajistit plnění centrálně stanovené politiky.

Odměny a podmínky vázané k jednotlivým postům byly stanoveny naprosto přesně. V materiálním odměňování panovala odstupňovaná hierarchie. Tím však nebylo zdaleka řečeno vše. Jmenování na určité pozice s sebou neslo možnost využívat obchodů, klinik a sanatorií pro ostatní občany nedostupných. Čím vyšší pozice v nomenklatuře, tím větší privilegia. A to požítky úřednického života ještě zdaleka nedosáhly vrcholu. Když byl na Lenina v srpnu roku 1918 spáchán pokus o atentát, jeho sestra Marie odmítla posílat pro léky do místních lékáren. Věděla, že většina profesionálů ve zdravotnictví jsou antikomunisté, a bála se, že by mohli zraněného vůdce otrávit.<sup>7</sup> Infiltrace veřejných institucí komunisty navíc byla slabší, než se zdálo. V polovině roku 1919 Lenin navštívil předměstí Moskvy. Sněžilo, a když jeho limuzína vjela do okrsku Sokolniki, viditelnost byla špatná. Do jízdní dráhy vskočili tři lupiči, obstoupili vozidlo a sebrali Leninovi revolver. Nic nezmohlo ani jeho prohlášení: „Já jsem Lenin!“ Když byli dopadeni Čekou, tvrdili, že se přeslechli a domnívali se, že jejich oběť tvrdí, že je jakýsi Levin. Zcela zřejmě byli přesvědčeni, že olupování lidí s židovským jménem je v jejich případech polehčující okolností.<sup>8</sup>

Země byla v té době ve stavu chaosu a sovětský řád si uchovával četné neformální rysy. Pokud chtěl člověk získat místo v Kremlu, bylo výhodou, byl-li příbuzným některého z vůdců. Tak se stala mladá Stalinova žena Naďa, jež nedokončila gymnaziální studia, jednou z Leninových sekretářek. Když se Nadině rodině nedostávalo jídla, obrátila se s žádostí o další dodávky na zásobovače Kremlu Abela Enukidzeho, svého kmotra.<sup>9</sup> Svazky mezi komunisty se hojně upevňovaly sňatky. Trockého sestra Olga byla manželkou dalšího člena politbyra Kameněva. Protekcionářství – nebo snad lépe řečeno „rodinkaření“ – bylo běžné a pramenilo z izolace strany. Komunisté se mohli spolehnout zase jen na komunisty. Stejně prostředí podporovalo klientelismus v politice. Vůdci na všech úrovních se chovali jako ochránci vybraných následovníků. Ačkoliv pouta tohoto druhu byla pro veřejný život v Rusku charakteristická po staletí, postupně ztrácela vliv s tím, jak rostla profesionalizace byrokracie a dalších sektorů. Za komunismu se však kormidlo vychýlilo opačným směrem. Více záleželo na tom, jak dlouho jste komunistou a se kterým pohlavím se osobně znáte, než na tom, jak kompetentní jste pro svoji funkci. Loajalita se cenila více nežli schopnosti.

Strana ovládla Rudou armádu, Čeku a lidové komisariáty. Pod přísnou kontrolu se dostaly i odbory. Trockij prosazoval, aby se z odborů staly orgány „dělnického státu“ oddané zájmům proletariátu. Trockého extremismus byl zavržen. Když se však Michail Tomskij tajně pokusil rozšířit autonomii odborů, Lenin mu pohrozil vyloučením z ústředního výboru strany.<sup>10</sup> Posílen byl rovněž ideologický monopol. Půda církevních organizací byla vyvlastněna. Během občanské války byli běžně vražděni kněží, imámové i rabíni a v roce 1922 se konaly veřejné soudy a popravy vůdců ruské pravoslavné církve. Spisovatelé, filozofové a vědci byli takovýchto krutostí ušetřeni (ačkoliv v roce 1921 byl zastřelen básník Nikolaj Gumiljov). V červnu 1922 byl založen cenzorský úřad Glavlit. Sovětský řád vyžadoval nadvládu nejen nad institucemi, ale i nad myšlenkami. Mikuláš II. zrušil cenzuru tisku za revoluční krize 1905–1906. Ta se však během NEPu vrátila i s odplatou. Každé umělecké i vědecké dílo muselo projít sítím kontrolů určených režimem. V září 1922 byly desítky intelektuálů včetně křesťanského filozofa Nikolaje Berďajeva společně deportovány na palubě parníku *Oberbürgermeister Haken*.<sup>11</sup> Sovětský řád měl být v karanténě, zatímco se úřady chystaly naočkovat národu ideje leninské varianty marxismu.

Voлеbní soupeření už vymizelo dávno. V Rusku přežili občanskou válku pouze menševici. Udrželi si několikery noviny a příležitostně dokázali vystoupit s kritikou komunistů v sovětech. Mnozí však byli uvězněni a po veřejném procesu s esery v červnu roku 1922 chtěl Lenin uplatnit stejný postup vůči menševickému vedení. Politbyro právní kroky proti menševismu fakticky zakázalo,<sup>12</sup> ale zbytky opozice byly v sovětském státě eliminovány. Hrstka socialistických organizací souhlasila se začleněním do komunistické strany. Patřila k nim i ukrajinská obdoba ruských levých eserů – borotbisté.<sup>13</sup> Přejít ke komunismu byli donuceni

i mnozí členové židovského Bundu. Lenin to totiž považoval za jediný rychlý způsob získání ukrajinských a židovských aktivistů pro bolševickou stranu na Ukrajině a v bývalém Pásmu osídlení. Noví členové museli výměnou za lokální moc akceptovat striktní politické řízení z Moskvy. Ne všichni bolševičtí vůdci to pokládali za bezpečný krok – a na konci 20. let se hazardní pokus zborčil straně pod rukama. Experiment však byl díky Leninovu osobnímu vlivu vyzkoušen.

Politický systém jedné strany byl dotážen v roce 1921. Frakce uvnitř komunistické strany byly zavrženy. V průběhu občanské války stranu rozdělovaly spory. První vzplanul mezi Leninem a levými komunisty ohledně smlouvy z Brestu Litevského. V letech 1918–1919 pak vojenská opozice sestavená v zákulisí Stalinem vystoupila proti službě důstojníků carského vojska. Ještě se ani neusadil prach a demokratičtí centralisté vytáhli do boje proti vnitřnímu stranickému autoritářství. Do roku 1920 dělnická opozice brojila proti potlačení přímého vlivu pracujících na hospodářskou politiku. Politbyro nařídilo „očistu“ strany od těchto buřičů.

Sovětské vedení hodlalo vytvořit jednoduchou pyramidu moci. Výjimkou bylo vytvoření sovětských republik vedle původní Ruské sovětské federativní socialistické republiky (RSFSR). Kvůli tomu došlo k roztržce mezi Leninem a Stalinem. Stalin byl ochoten „národní liberalismus“ akceptovat v zájmu vítězství v občanské válce, jeho konečným cílem však bylo po skončení bojů začlenit ostatní republiky do RSFSR. Lenin byl ale přesvědčen, že silnému národnostnímu cítění národů bývalého carského Ruska je třeba vyhovět zavedením federálního uspořádání. Tak by Ukrajinská sovětská republika existovala jako instituce formálně rovná RSFSR. Lenin nebyl ve skutečnosti tak útlocitný, jak chtěl vypadat. Komunistická strana by zůstala centralizována a nefederalizována a moskevské politbyro by nadále vydávalo pokyny ukrajinskému komunistickému vedení, jež by tvořilo vládu Ukrajinské sovětské republiky. Lenin navzdory svému onemocnění v roce 1922 ve sporu zvítězil a právě jeho plán se stal převážnou měrou základem Svazu sovětských socialistických republik (SSSR), který byl schválen na konci roku. Tato kombinace nesmlouvavě praktikovaného centralismu a formálně federálních pravomocí pak vydržela s výjimkou posledních několika let po celou dobu trvání komunistického státu.

Strana zaručila neruským národům právo na publikování a vyučování v jejich vlastních jazycích. Zavedla rovněž pozitivní diskriminaci ve prospěch mladých rekrutů z jednotlivých národů, kteří měli být proškoleni, aby se stali horlivými stranickými a vládními činiteli. Ostře byla sledována hrozba ruského nacionalismu a ruská církev a inteligence podléhaly přísnějšímu dohledu než tyto vrstvy v ostatních republikách. Cílem zůstávalo vytvoření společenství národů, které by splynuly v socialistickou společnost bez politického, ekonomického a národnostního útlaku. Udržována byla i globální perspektiva. Lenin hodlal vytvořit Komunistickou internacionálu (Kominternu) ze všech marxistických stran odmítajících

kompromisy akceptované stranami, jež náležely ke II. internacionále. Očekával, že až konečně dojde k „evropské revoluci“, bude se kongres Kominterny konat v Berlíně a jednacím jazykem nebude ruština, nýbrž němčina.<sup>14</sup> Realita se však od oficiálních záměrů v mnohém lišila. Muslimské obyvatelstvo Střední Asie mělo pocit, že chování ruských komunistů za občanské války se příliš podobalo postupům carských ozbrojených sil minulosti. Ukrajínští rolníci měli stejný názor na drancování a útlak ze strany rudých. Jak však žár vojenského konfliktu vychládal, získával komunismus šanci oslovit národní a etnické skupiny.

Ne všichni bolševičtí vůdci tyto ústupky schvalovali, někteří zastávali názor, že to povede k nacionalismu. Lenin a Stalin však trvali na svém. Argumentovali tím, že poskytnutím určité míry svobody kulturnímu sebeurčení národů SSSR dojde k rozptýlení podezření z „velkoruského šovinismu“. Komunisté byli disciplinováni a Marxův *Kapitál* jim byl svatou knihou. Byli přesvědčeni, že nové učení si lidé efektivně neosvojí, pokud jim nebude umožněna výuka v jejich rodném jazyce. Běloruští rolníci rusky vůbec neuměli, ale jakmile by se naučili číst v rodném jazyce, mohli by být proškoleni v leninských poučkách. Tolerance těchto národnostních libůstek měla být předmostím k socialismu.<sup>15</sup>

Komunistická strana povzbuzovala občany ke spoluúčasti na tom, co mělo být jejich vlastní revolucí. Hladovějící lidé, marně shánějící práci, však bohužel pro budování takového státu nebyli nejvhodnější. Sen o „diktatuře proletariátu“ se tak změnil v realitu diktatury jedné strany. Za občanské války byly zavedeny dobrovolné pracovní směny navíc – *subbotniki*. Lenin šel příkladem a několik minut věnoval odklizení sněhu v kremelském okrsku. Tyto mimořádné směny ve skutečnosti tak docela dobrovolné nebyly. V době, kdy bylo městské obyvatelstvo závislé na potravinových přídělích státu, bylo těžké neuposlechnout výzvy k práci zadarmo. Ještě méně měli na vybranou příslušníci někdejších středních vrstev. Šlechtu a statkáře komunisté vyhnali z jejich domovů a nařídili jim uklízet ulice. Tyto praktiky se po občanské válce zmírnily, zcela odstraněny však nebyly. Všechny pokyny se však netýkaly jen těžké práce. Ústřední stranické vedení se snažilo zaměstnat mysl národa pořádáním velkých slavností a zaváděním státních oslav. První máj a výročí říjnové revoluce se staly státními svátky, při jejichž příležitosti mohli být oslavováni hrdinové revolučního komunismu. Na Rudém náměstí se konaly přehlídky.

Převažující forma ekonomického vlastnictví a regulace však občanskou válku přežily. Ačkoliv byl liberalizován obchod se zemědělskými produkty a malé průmyslové podniky byly v letech 1921–1922 převedeny zpět do soukromého vlastnictví. „dominující výšiny“ ekonomiky – velké průmyslové podniky, bankovnictví a zahraniční obchod – zůstávaly ve vlastnictví státu. Navracení podniků zpět do soukromých rukou bylo komunistům trnem v oku. Ve srovnání s kteroukoli zemí té doby či dob minulých však byla ekonomika SSSR pevně řízena centrálním politickým vedením.

Na počátku 20. let byl sovětský řád v hlavních rysech hotov. SSSR byl centralizovaným státem jedné strany a jedné ideologie využívajícím teroru k potlačování odporu a k ideologickému ovlivňování i mobilizaci svého lidu. Toto uspořádání procházelo v následujících letech proměnami a nejucelenější model řádu měl teprve vykristalizovat. Strana zůstávala ve skutečnosti rozštěpenější, než bylo cílem oficiální politiky. Došlo k omezení prostředků pro Čeku a její represivní funkce se se zavedením NEPu poněkud zmírnily. Náboženství mohlo být praktikováno veřejně. Letité venkovské tradice zůstávaly nenarušeny. Celé sektory hospodářské činnosti byly uvolněny z vlastnictví státu. Komunisté nemohli dělat víc, než jim umožňovala celková situace v zemi. Administrativní aparát dosud trpěl škodami napáchanými občanskou válkou. Komunikace byly nespolehlivé a Rusku i okrajovým územím scházeli silnice, telefony, rozhlas a vzdělání úředníci. Kdykoliv politbyro studovalo zprávy z „krajů“, docházeli jeho členové pravidelně ke zjištění, že jeho řídicí pozice ve společnosti zůstává stále především zbožným přáním. Komunistická strana byla jako splávek pohupující se na moři lhostejnosti, zášti a odporu.

Rudí však stvořili státní zřízení, jež se stalo základem sovětské vlády na dalších sedmdesát let. Učinili tak bez zásadního plánu. Přesto je jejich počáteční teorie posouvaly směrem, který nastoupili. Zapůsobilo zde mnoho vlivů. Významné bylo učení Marxe a Engelse i specifika leninského výkladu marxismu. Tento výklad vycházel zčásti z ruských tradic stejně jako ze zkušeností bolševiků z boje proti carské monarchii. Na některé bolševické vůdce příznivě zapůsobila německá centralizovaná válečná ekonomika zavedená od roku 1914. Poté, co se s touto snůškou idejí dostali k moci, ocitli se v situaci, kterou neočekávali, a následně potíže doma i v zahraničí je přiměly hledat praktická řešení. Instinktivně směřovali k vynucování vývoje shora, což vedlo k sovětskému státu jedné strany a jedné ideologie. Navzdory tomu, že konkrétně tento výsledek nebyl jejich záměrem, velice si pochvalovali to, co vytvořili. Jejich vynález pak jako ocelový poklop zaklapl nad dalšími zeměmi, které procházely komunizací v následujících desetiletích.

## 12. UTRPENÍ SSSR

V lednu roku 1928 se Josif Stalin vydal na inspekční cestu po Urale a Sibiři. Vzal s sebou vybraný tým úředníků. Podnětem k inspekci bylo nedostatečné zásobování měst potravinami. Zdálo se, že pokud se nic nestane, hrozí ke konci zimy hladomor. Podmínky své cesty Stalin jasně nedefinoval – liboval si v mlhavostech. Cestoval po Transsibiřské magistrále ve vagonu, jenž měl do luxusu hodně daleko – až za druhé světové války si nechal postavit vagon výhradně pro svoji soukromou potřebu. Jeho cílem byl Novosibirsk na střední Sibiři. Cestou plánil zástupce místní administrativy na jednáních, která svolával v jednotlivých zastávkách. Když na něj nyní nedohlíželi členové politbyra, choval se, jak se mu zlíbilo.

Straničtí představitelé v regionu slyšeli ze Stalinových úst, že se od nich požaduje cosi, co dalece přesahuje obnovu vyrovnané obchodní bilance. Stalin ze své vlastní iniciativy nařídil konfiskaci obilí a nakonec i zakládání zemědělských družstev. Funkcionáři měli podléhat přísnému hodnocení. Uznával pouze praktické výsledky. Některé doporučené postupy byly podobné těm, jež byly použity za občanské války – ty Stalin ani nemusel vynalézat. Kulaky – lépe situované rolníky – bylo třeba izolovat od ostatních obyvatel venkova. Strana měla s chudými rolníky spolupracovat na odhalování skrytých zásob zrna a ti, kteří pomáhali, měli být odměňováni podílem na nalezeném obilí. Generální tajemník měnil mimo dohled politbyra politický program. Jeho hrozivá přítomnost měla okamžitý účinek a do Moskvy se v únoru vrátil s vagony zrna. Mezi rolnictvem však rozcupoval poslední zbytky důvěry ve vládu. Rolnické domácnosti, které zrno nedávaly na trh kvůli nízkým výkupním cenám zemědělských produktů i kvůli nedostatku průmyslového zboží v prodeji, zuřivě reagovaly na to, co vešlo ve známost jako Stalinova „uralsko-sibiřská metoda“. Stalin nejenže NEP podkopal – on jej zničil.

Stalin, prudký a prchlivý, prohlásil, že nadešel čas uvést stranu na cestu zásadní ekonomické transformace. Byl odhodlán vyřešit i další základní otázky, které trápily mysl stranických vůdců. Hodlal vyrovnat jednou provždy účty jak se svými nepřáteli uvnitř strany, tak se sociálními skupinami s nepřátelským postojem vůči říjnové revoluci. Na veškerou kritiku upozorňující, že cíle bolševismu byly zapomenuty, měl odpověď. Rozhněvalo jej Trockého rýpnutí, že je „hrobařem“ revoluce. Slabinou jeho protivníků byl fakt, že jej podcenili. Často vyjadřovali

obavy z jeho jednání,<sup>1</sup> nic zásadního však nikdy nepodnikli. Stalin stejně jako Napoleon považoval za nesmysl překážet svým nepřátelům, pokud dělají chyby. Sklouzli do sebeuspokojení, v němž se ukolébávali, dokud proti nim nevyrazil. Nedokázali ho správně odhadnout. Rivalové v souboji o nástupnictví po Leninovi jej hodnotili podle nesprávných kritérií. Stalin neuměl německy, francouzsky ani anglicky. Byl špatným řečníkem. Nikdy nebyl v emigraci. Neuměl se chovat v lepší společnosti. A byl naprosto nevychovaný.<sup>2</sup>

Byl však mnohem inteligentnější a dynamičtější, než jeho protivníci uznávali, a nikdo tolik neprahl po moci jako on. Narodil se v roce 1878 v rodině chudého gruzínského ševce a bylo mu předurčeno stát se knězem. Inteligentní a divoký mladík však v semináři zápasil s disciplínou. Nejprve se obrátil k poezii, a pak objevil marxismus. Navzdory častému pobytu ve vězení lpěl na životě revolucionáře. Stalin byl schopným organizátorem a editorem, a ačkoliv si pěstoval image příslušníka dělnické třídy, byl vzdělaným mužem neúnavně dychtícím po knihách. V roce 1912 byl kooptován do ústředního výboru. Následovaly čtyři roky vyhnanství na Sibiři, než se vrátil do aktivní politiky. V roce 1917 pro stranu vykonával významnou politickou, vydavatelskou a administrativní práci. Po říjnové revoluci se stal lidovým komisařem pro národnostní otázky. Roku 1919 se dostal do prvního stálého politbyra a orgbyra. V marxismu se vyznal a byl oddaným leninistou. Překypoval odhodláním dokázat své kvality. Toužil po odvetě za tu spoustu příkoří, jehož se mu podle vlastního přesvědčení neprávem dostalo. Byl odhodlán stát se vůdcem, který povede říjnovou revoluci kupředu. Neměl v úmyslu skončit v dějinách jen jako poznámka pod čarou.

Z vedoucích bolševických činitelů Stalin nevíce tíhl k násilí. Jeho teroristická tažení za občanské války byla strašlivá. Začal nosit blůzu vojenského stříhu a černé vysoké boty a jeho mroží knír jen dokresloval výbojně vzezření. V taktice a konspiraci byl hotovým mistrem. Ve straně dosáhl dominantního postavení dřív, než Trockij, Zinověv, Kameněv a Bucharin pochopili, co se vlastně stalo. V politice SSSR nebyly mechanismy, jak udržet zlosyna na uzdě. Vezl se s proudem postojů mnoha činitelů strany, její mládežnické organizace – Komsomolu – a Čeky. SSSR zaostával za vyspělými kapitalistickými zeměmi v průmyslových technologiích i ve vojenské síle. Politika NEPu nikdy nemohla toto zpoždění dohnat. Stávající politika navíc v sovětském státě vytvářela sociální, národnostní, náboženské i kulturní problémy. Militantní bolševismus se ocital na vedlejší koleji. Bolševičtí veteráni přece nedělali říjnovou revoluci a nevedli občanskou válku, aby pak stáli v čele takovéto úchytky od svých revolučních snů. Stalin věděl, že pokud odvrhne NEP, může počítat s podporou lokálních elit i lídrů v ústředí. Potřeboval pouze taktickou obratnost a politickou vůli a obojího se mu dostávalo měrou vrchovatou.<sup>3</sup>

Po návratu z Uralu a Sibiře v únoru roku 1928 ukončil Stalin své spolenectví s Bucharinem. Jak Bucharin předvídal, nekompromisní postoj venkova sílil.

Politbyro v následujících měsících politicky lavírovalo, nakonec však rozhodlo, že je třeba Stalinova nouzová opatření prodloužit, pokud mají být zajištěny do-  
dávky obilí. Stalin začal argumentovat tím, že nadešel čas k náhradě zemědě-  
lství založeného na jednotlivých rolnických usedlostech zemědělskými družstvy.  
Překupníci ve městech i na vesnicích končili ve vězení.<sup>4</sup> Stejně nesmiřitelné bylo  
Stalinovo nepřátelství vůči kulakům. Do nového systému zemědělství nesměl mít  
žádný kulak ani nikdo z jeho rodinných příslušníků přístup. Byly na ně uvaleny  
kruté represe. Někteří byli zastřeleni, jiní deportováni do nehostinných oblastí  
SSSR, například na Sibiř nebo do Kazachstánu. Ti šťastnější byli pouze vypově-  
zeni z bydliště a nuceni začínat jinde a znovu prakticky od nuly. Oficiálně měl  
zbytek rolnictva přijmout kolektivizaci na základě přesvědčovacích metod. Ve  
skutečnosti úřady využily takové silové nástroje, jichž bylo v dané chvíli třeba,  
aby rolníky nahnaly do systému, který pro ně Moskva vymyslela. Tempo kolek-  
tivizace určovalo ústředí. Stalin vysílal emisary pověřené vynucováním posluš-  
nosti a ti se neodvažovali vrátit, pokud nemohli ohlásit úspěch. Proti venkovu  
se vedla blesková válka.

Útoky zastihly v roce 1929 rolnictvo nepřipravené. Jakmile se vyjasnilo, jaké  
mají úřady záměry, nastal aktivní odpor. Nejsilnější byl v regionech se silným  
národnostním a náboženským cítěním, jako byly severní Kavkaz a Střední Asie.  
I v jižním Rusku propukaly revolty proti komunismu. Režim tato rolnická po-  
vstání nemilosrdně drtil. Politbyro nasadilo Rudou armádu navzdory obavám,  
že by odvedenci mohli stranit rolníkům. Režim rovněž shromáždil na 25 000  
dobrovolníků, z nichž postavil ozbrojená komanda pověřená vynucováním ko-  
lektivizace zemědělství. Mobilizováni byli i funkcionáři strany a sovětů. Všem  
těmto útvarům bylo vštěpováno, že hlad je důsledkem sabotáží a odporu kula-  
ků. Když rolníci pochopili, jaký osud se pro ně chystá, spojovali se proti kolek-  
tivizátorům. Povstalci však pro ně nebyli žádným protivníkem. Autority státu  
disponovaly podstatně větší palebnou silou a byly lépe vybaveny ke koordinaci  
operací v rozsáhlých oblastech.

Tisíciletá rolnická tradice byla nemilosrdně smetena. Do března 1930 dosáhl  
podíl kolektivizovaných hospodářství na venkově 55 procent. Tehdy Stalina zne-  
pokojily stížnosti na „excesy“, takže vyzval k umírněnosti. Během několika měsíců  
však dal kolektivizátorům opět volnou ruku. Káral každý stranický výbor, jemuž  
se nepodařilo zajistit plynulou realizaci programu. Co si předsevzal, toho do-  
sáhl. Na konci roku 1937 bylo téměř 99 procent obdělávané půdy převedeno do  
zemědělských družstev. Strašlivou cenu, kterou za to rolnictvo zaplatilo, je třeba  
teprve přesně vyčíslit, pravděpodobně však na následky perzekuce nebo hlado-  
vění v těchto letech zahynulo až pět milionů lidí.<sup>5</sup> Ukrajinci a Kazaši snad trpěli  
nejhůře ze všech postižených národů. Ukrajinu bohatou na zemědělskou půdu  
a nezávislé rolníky postihl v roce 1932–1933 hladomor. Situaci ještě zhoršil Stali-  
nův příkaz, který bránil lidem Ukrajinu opouštět ve snaze najít si práci a obživu.

Kazaši na tom nebyli lépe. Tito lidé patřili ke kmenovým skupinám kočovníků,  
kterým bylo usedlé zemědělství naprosto cizí. Během procesu usazování zahy-  
nula zhruba polovina populace. Když Ukrajincům a Kazachům došly dostup-  
né zdroje potravin, chytali myši, žvýkali kůru a vařili si listí. Ti ostatní pomřeli.

Stalin původně předpokládal, že výnosy z exportu obilí – neboli „dávky“, jak  
tomu soukromě říkal – zajistí vyšší reálné mzdy a investice do rychlého průmyslo-  
vého růstu. Dělnické třídy bylo slibováno výrazné zlepšení životní úrovně. Státní  
plánovací komise SSSR (Gosplan)\*) dostala za úkol sestavit pětiletý plán indu-  
strializace. Kdykoliv Gosplan přišel s konceptem, politbyro stanovilo ještě vyšší  
výkonnostní cíle. Největší důraz se kladl na železo, uhlí, ocel a těžké strojíren-  
ství. Rady většiny ekonomů byly ignorovány. K hrstce těch, kdo Stalina spontán-  
ně podporovali, patřil Stanislav Strumilin, zastánce „účelového“ plánování. Po-  
litbyro a Gosplan vymysleli pro ekonomiku kvóty bez ohledu na předpovídané  
potíže. Cílem prvního pětiletého plánu, který měl být dovršen rokem 1933, bylo  
zajistit SSSR postup na cestě k moderní, průmyslové a socialistické společnosti.

Dosažením snu byli pověřeni kapitáni průmyslu a lokální straníční šéfové. Nad  
surovými metodami se přimhouřilo oko, záleželo pouze a jen na výsledcích. Ta-  
kového plánování si sotva někdy předtím dokázal někdo představit. Komunis-  
tické vedení si počínalo jako slepec malující obraz. Ideou bylo exportovat obilí  
výměnou za import technologií. Neočekávaně však došlo k propadu světových  
cen obilnin. To Stalina nezastrašilo. Než by se obešel bez moderních strojů, ra-  
ději naplánoval snížení životní úrovně. Mzdy klesaly. Obchody byly mizerně zá-  
sobované. Tovární dělníci, dokonce i ti s kvalifikovanou prací a nadprůměrnými  
mzdami, se sotva dostatečně najedli. Většina z nich se nedobrovolně stala vege-  
tariány. Města byla zakládána na místech, kde byly objeveny cenné přírodní su-  
roviny. Výstižným příkladem bylo nové ocelárenské centrum – Magnitogorsk.  
Většina obyvatel měst tady i jinde žila v hrozných podmínkách. V rozpočtové  
politice měla přednost výkonnost průmyslu před bytovými a vyživovacími po-  
třebami zaměstnanců a jejich rodin. Baráky, v nichž nacházeli na noc přístřeší,  
byly jen o málo lepší než chlévy.

Nicméně bylo to i období revolučního nadšení a proklamované kulturní revo-  
lucce. Jak autority zintenzivňovaly úsilí o industrializaci, snažily se o transformaci  
celé společnosti. Rozšiřovala se síť škol. Pro negramotné byly pořádány večerní  
kurzy. Učitelé byli sotva vyškoleni a už byli vysíláni, aby posílili personální ob-  
sazení nových škol. Dělníci, kteří projeví jakýkoliv talent, měli zaručenou šan-  
ci na akademickou nebo profesionální přípravu. Po závodech a kancelářích se  
to hemžilo agitátory chrlícími oficiální zdůvodnění politiky státu. Byly jich sta-  
tisíce.<sup>6</sup> Vstupovali do strany a povzbuzovali dělníky a rolníky k usilovné práci na

\*) Gosplan – Gosudarstvennyj planovij komitét sověta ministrův SSSR (Státní plánovací komise  
rady ministrů SSSR), pozn. red.

budování základů dokonalé společnosti. Úkolem současné generace bylo obětovat se ideálům marxismu-leninismu. Komunismus byl považován za dosažitelný během jediné generace. Mládežníci se šikovali, aby uskutečňovali bezohledná opatření požadovaná Stalinem a politbyrem. Průmysl rychle expandoval a ve městech byla hojnost pracovních míst. Demoralizovaní rolníci opouštěli venkov a hrnuli se za prací do měst. Všechno bylo lepší než to, co za sebou nechávali. Přistěhovalci, kteří přicházeli ustrašení a bez prostředků, se spokojovali s podmínkami, jež by ve 20. letech vyvolávaly stávkové demonstrace.

Industrializace bylo dosahováno nátlakem. Ve městě Šachty v Doněcké pánvi byly na Stalinův rozkaz zatčeny desítky ředitelů a inženýrů na základě obvinění z průmyslové sabotáže. Byli mezi nimi i zahraniční poradci. Stalin dělal všechno pro to, aby celou manažerskou vrstvu terorem donutil k poslušnosti. S obviněnými byl uspořádán inscenovaný proces. Poté, co prošli bitím příslušníků OGPU, už nedokázali vzdorovat nátlaku na doznání trestné činnosti. Následovaly procesy ve velkých městech. Na celou mašinerii dohlížel Stalin. To on organizoval obviňování bývalých menševiků a eserů působících ve státních plánovacích úřadech z protisovětského spiknutí. Byli mezi nimi vynikající ekonomové jako Nikolaj Kondratěv, Vladimir Groman a Alexandr Čajanov. Stalin zařídil obvinění „spiklenců“ i ze spojení s pravičáky v samotné komunistické straně. Z Bucharina udělal zrádce strany. Šachtinský proces skončil rozsudky pohybuje se od dlouholetého vězení až po tresty smrti. V ostatních případech řízených moskevskými politickými autoritami soudci obviněné obvykle posílali na léta nucených prací.

Tyto parodie na soudní procesy splnily svůj účel, protože sovětské plánovači, ředitelé a vedoucí se usilovně snažili prokázat své nadšení pro hospodářskou transformaci. Důraz byl kladen na propojení průmyslu se zemědělstvím. Podle politbyra a Gosplanu měla být venkovská ekonomika posílena „traktorizací“. S tím jak modernizace ekonomiky nabírala na tempu, mělo být vyrobeno na sto tisíc traktorů. Sovětským ozbrojeným silám měla být zajištěna moderní výzbroj. SSSR se měl opět stát evropskou a asijskou velmocí. První pětiletý plán byl splněn rok před stanoveným termínem – v prosinci roku 1932. Ačkoliv vedoucí činitelé padělali záznamy a předstírali, že prakticky každý sektor ekonomiky dosáhl oficiálních cílů, nedalo se popřít, že země urazila velký kus cesty směrem k dosažení industrializace.

Opatření ke zmírnění hospodářské politiky se začala uplatňovat v roce 1933. Druhý pětiletý plán vytyčoval jako prioritu rozběhnutí výroby v nově vybudovaných továrnách a nastolení řádu v průmyslu i obchodu. Byly sníženy výkonnostní kvóty. Vedoucí i dělníci byli vyzýváni ke stále stejně usilovnému snažení, byla jim však přislíbena vyšší odměna. Zvýšil se rozpočet na spotřební zboží, sociální potřeby a bydlení. Budovaly se školy, divadla a parky. Nezapomínalo se ani na potřeby ozbrojených složek. S horšící se mezinárodní situací, zejména

Hitlerovým uchopením moci, rostla nutnost technologické modernizace armádních sil. Kládl se však důraz na co nejlepší využití toho, co již bylo vybudováno, místo pokračování bezuzdné industriální expanze. Neobešlo se to bez plamenné diskuse v politbyru, ale Stalin se postavil na stranu těch, kdo obhajovali zmírnění. Drobná vnitrostranická uskupení, která na něj zaměřila kritiku, se však stále množila. Za této konstelace považoval za prozíravé postupovat proti níže postaveným politikům, ředitelům podniků a společnosti jako takové umírněně. Politická situace jej však neustále popuzovala.

Politbyro na konci 20. let změnilo politiku i v „národnostní otázce“. Do té doby bylo neruským národům ve značném rozsahu dopřáváno sebeurčení jak v tisku, tak ve školách a správě. Vedení strany se rozhodlo jejich sebevědomí zkrotit. Osobnosti, které v éře NEPu prosazovaly zájmy svých národů, byly odsouzeny a odstraněny. Mykola Skrypnyk, význačný komunistický veterán z Ukrajiny, spáchal v zoufalství nad novou politickou linií sebevraždu. Probíhaly procesy s profesory, duchovními i dlouholetými aktivisty obviněnými z „buržoazního nacionalismu“. Podle vykonstruovaných obvinění měli vytvářet kontrarevoluční organizace a spiknout se za účelem svržení komunistické strany. Zpočátku byly protinacionalistické represálie zaměřeny stejně vůči Rusům jako vůči příslušníkům ostatních národů. Roku 1930 byly zahájeny kroky proti smyšlenému Všeľidovému svazu boje za obrodu Ruska.<sup>7</sup> Stalin však usoudil, že je chybou takto zacházet s ruským národem. V roce 1932 zatýkáni Rusů za „buržoazní nacionalismus“ ukončil. Začalo období oslavování Rusi a jejich ctností. Zároveň Stalin drasticky omezil již tak omezenou svobodu ostatních národů.

Ideou bylo uzpůsobit Rusy sovětské identitě, kterou budou kopírovat všichni ostatní. Bylo vyloučeno jakékoli spojení s náboženstvím. V perzekuci duchovenstva dostal od Stalina zelenou Svaz bezvěrců. Zatýkáni hrozilo kněžím, imámům, rabínům i šamanům. Tisíce jich byly postříleny. Kostely, mešity a synagogy byly srovnávány se zemí. Současně s tím probíhalo plenění církevních pokladů. „Bůžek“ byl terčem zesměšňování v oficiálních publikacích.

XVII. sjezd strany v SSSR, který byl zahájen v lednu roku 1934, byl nazýván Sjezdem vítězů. Stalin porazil vnitrostranickou opozici, zajistil program industrializace a kolektivizace a uhájil princip „socialismu v jedné zemi“. Delegáti jej oslavovali jako „Lenina dneška“. Mocí a prestiží se tyčil nad vlastním politbyrem. Zatímco se Moskva plnila delegáty, ve straně však panoval neklid. Šířila se zvěst, že značná část delegátů sjezdu by Stalina ráda viděla vystřídaného jeho kolegou z politbyra Sergejem Kirovem. Stalin však odolal a svůj veřejný triumf si vychutnal. Zůstával však obezřetný – a v soukromí po sebevraždě své manželky v roce 1932 i nesmírně osamělý a úzkostlivý. V prosinci roku 1934 pak byl Kirov v Leningradu úkladně zavražděn. Zda vraždu objednal Stalin, se neprokázalo. Jisté však je, že Stalin situace využil k zavedení mimořádných pravomocí umožňujících tříčlenným tribunálům (tzv. *trojky*) vynášet nad podezřelými tresty bez

obvyklých soudních procedur. Stalin hodlal ve vyšších vrstvách komunistické strany znemožnit jakýkoliv reálný i potencionální odpor.

Pracoval rovněž na eliminaci „protisovětských živlů“ ze společnosti jako celku. Jeho opatření od roku 1928 vyvolávala obrovskou nevoli. Perzekvoval kulaky, duchovní, „buržoazní nacionalisty“, členy již potlačených stran, někdejší opozičníky i „bývalé lidi“. Do těchto kategorií spadaly desítky milionů lidí. Mnozí se po odpykání trestu vraceli z táborů a přesídleneckých oblastí. Někteří během prvního pětiletého plánu ze spárů OGPU unikli. Nenáviděli jak Stalina, tak jeho společníky. Stalinův kult nenechával nikoho na pochybách o tom, kdo je zodpovědný za utrpení, jímž si prošli. Nepřátele si Stalin vymýšlet nemusel. Jeho aktivita mu jich vytvářela obrovské množství jak ve městech, tak ve venkovských oblastech celého SSSR.

Po zavraždění Kirova represálie ještě zesílily. Statisíce „bývalých lidí“ – dosud žijících příslušníků aristokracie, bankéřů, velkostatkářů a jejich rodin – byly okamžitě deportovány z největších měst. Tento program společenské „očisty“ byl určen ke zvýšení politické bezpečnosti. V prosinci roku 1932 byly pro obyvatele měst zavedeny pasy, které policii usnadňovaly „čištění“ měst. Navrátilci z táborů byli při sebemenší zámince odsouzeni znovu a odesláni zpět do vyhnanství. Tresty těžkého žaláře řídila Hlavní správa táborů (neboli Gulag, Gasudarstvennoje upravlenije lagerej) a pojem gulag se stal záhy synonymem pro celou síť táborů. Političtí vězni, zvláště trockisté, z nich nikdy nebyli propouštěni. Stalin se staral, aby nespokojená vrstva sovětské společnosti nikdy nemohla nalézt vedení, které by jí ukazovalo cestu. Vina za Kirovovu smrt byla svalena na Kameněva a Zinověva. Skutečným vrahem byl Leonid Nikolajev, příznivec zinověvovské skupiny z konce 20. let. To Stalinovi stačilo, aby na hlavy Kameněva a Zinověva vrhl břímě morální a ideologické odpovědnosti a postavil je před soud. Jednání se natáčelo pro filmové týdeníky. Pod hrozbou trestu smrti obvinění souhlasili s doznáním viny výměnou za trest odnětí svobody. Souhlasili i s tím, že budou vystupovat jako zloduchové. Zároveň se rozběhl hon na každého, kdo by choval jakékoliv sympatie k idejím rozmetané vnitřní opozice zleva i zprava.

V zimě 1936–1937 se Stalin rozhodl provést systematickou kampaň zatýkání a poprav, která je dnes známa pod označením „velká čistka“. Politbyro bylo zvyklé se Stalinovým požadavkům podvolovat. Přesto ale musel na jeho členy tlačit. Jeden z nich, Sergo Ordžonikidze, spáchal sebevraždu poté, co viděl, kam situace spěje. I ústřední výbor bylo třeba přimět k poslušnosti. Stalin organizoval plenární zasedání, na nichž nedávno jmenovaný šéf NKVD Nikolaj Ježov vysvětloval, že ve straně byla odhalena podvrtná činnost. NKVD byl lidový komisariát vnitra, který v roce 1934 převzal pravomoci OGPU. Ježov prohlásil, že z informací plyne, že Bucharin a ostatní nechystají nic dobrého. Když Bucharin obvinění odmítl, konfrontoval jej Stalin s donašečem tváří v tvář. Vyděšen a demoralizován byl nejen Bucharin, ale také celý ústřední výbor.

Stalin toužil po prosazení své neomezené despotické vlády. Strana byla jedinou zbývající institucí, která by ještě mohla dokázat změnit směr vývoje. Mnozí komunističtí vůdci v republikách i oblastech, i když jej třeba na veřejnosti velebili, byli zděšeni jeho politickým a ekonomickým fanatismem. Stalin ve straně provedl radikální řez, aby měl jistotu, že přežijí jen „zdravé“ prvky. Stejně úmysly měl s vrchním velením Rudé armády. V květnu roku 1937 byli zatčeni Michail Tuchačevskij a další vedoucí vojenští činitelé. Poté, co byli donuceni doznat vlastizradu – na Tuchačevského podepsaném doznání zůstaly krvavé skvrny –, byli v červnu téhož roku zastřeleni. Ústřední výbor měl na svolaném plenárním zasedání vše posvětit. Osip Pjatnickij, vysoce postavený funkcionář Kominterny, se proti masakru postavil. Vyslovil pochybnosti o věrohodnosti obvinění stranických soudruhů. V podstatě to znamenalo, že Pjatnickij Stalina označil za tyrana a intrikána, své mínění však odmítal odvolat. Byl zbaven členství v ústředním výboru, zatčen NKVD a popraven. Jeho sebevražedný akt odvahy už nikdo v nejvyšších stranických orgánech nezopakoval.

Ježov a Stalin společně sestavili plán masové „operace“, jejíž začátek byl naplánován na konec léta. Rozkazem číslo 00447 byla na 259 450 „protisovětských živlů“ uvalena vazba. Osmadvacet procent jich mělo být popraveno, zbytek na dlouhá léta poslán do pracovních táborů. Byly specifikovány kategorie těch, kdo měli být pronásledováni. Rozkaz se vztahoval na každého kulaka, kněze, menševika, esera, „buržoazního nacionalistu“, aristokrata a bankéře.<sup>8</sup> Následovaly další takovéto operace. Byly zaměřeny na jednotlivé národnostní skupiny, zvláště na ty, jež osidlovaly příhraniční oblasti SSSR a jejichž příslušníci žili i v okolních zemích – na Poláky, Řeky, Němce a Korejce.

Velká čistka skončila až v listopadu 1938, Stalin se začal opatrněji chovat až poté, co vyčerpal všechny možnosti. Čistky proběhly podle systému číselných kvót zavedených v ekonomickém plánování. Stalin nevěřil, že by NKVD a strana bez toho mohly efektivně plnit své úkoly. Výsledkem byl chaos charakteristický pro sovětskou industrializační kampaň. Když vykonavatelé čistek nemohli najít lidi z politických a sociálních kategorií, jež jim vymezili Stalin s Ježovem, prostě se soustředili jen na plnění numerických kvót – a často i na jejich překračování. Místní policejní velitelé, kterým se nepodařilo splnit plán, se okamžitě stávali sami obětmi teroru. To je motivovalo k tomu, aby prostě sbírali lidi na ulicích bez výběru. Nejsvévolnějším způsobem si své oběti vybíral sám Stalin. Bylo mu předloženo tři sta osmdesát tři „alb“. K některým jménům načmáral jedničku (zastřelit), k jiným dvojku (deset let v gulagu). Kde se objevila trojka, tam nechal rozhodnutí na Ježovově uvážení.<sup>9</sup> Zjevně hodlal vyměnit většinu veřejného vedení celého SSSR. Jeho pracovní hypotézou bylo, že k osobám na vysokých postech by se mělo přistupovat jako ke zrádcům, pokud neexistuje naléhavý důvod k ušetření jejich života. Ačkoliv měl důvod domnívat se, že je spousta těch, kteří by ho rádi viděli zbaveného moci, skutečná spiknutí proti

němu se vyskytovala vzácně a byla slabá. V podstatě Stalin prováděl preventivní operaci odstraňující všechny, u nichž existoval byť i ten nejmenší potenciál, že by se proti němu mohli postavit.

Stalin trpěl závažnou poruchou osobnosti – bylo mu jedno, že vraždí naprosto nevinné soudruhy, z nichž někteří mu ještě těsně před zastřelením přísahali věrnost. Nemohlo by mu to procházet bez spolupráce členů politbyra. Spoléhal rovněž na stranu, policii a vládu, jejichž institucionální sílu vybudoval v předchozích letech a mohl uplatnit státní moc bez obavy z lidového odporu. Mohl čerpat z bezohledné ideologie leninismu.<sup>10</sup>

Proces byl usnadněn šancemi na povýšení, které přinášel. Spousta ambiciózních mladých úředníků kterékoliv instituce byla ochotna obvinít své nadřízené. Získávali jejich místa a byty a odkupovali jejich majetek. Proti logice věci doufali, že sami zůstanou mimo dosah mašinerie teroru. Ani dělníci a rolníci ne vždy spolupráci s NKVD odmítali. Většina společnosti trpěla strašlivou bídou. Státní aparát tvrdil, že odpovědnost padá na hlavy zrádných úředníků, kteří slouží jako sabotéři a špioni cizím mocnostem a usilují o návrat kapitalismu. Pracující po letech zášti ochotně obviňovali své trýznitele – stranické aktivisty, předsedy kolchozů, vedoucí podniků, učitele i inženýry. Bylo nebezpečné upadnout v podezření z nadržování „nepřátelům lidu“. Nejlepší cestou, jak se postavit na správnou stranu v duchu principů NKVD, bylo ochotně udávat. V zavedených modelech života společnosti došlo k obrovským trhlinám. Miliony lidí se z venkova stěhovaly do měst. Sousedé si byli navzájem cizí. Rodiny byly rozděleny. Pro jednotlivce bylo pokušením starat se jen o sebe a vůči druhým vystupovat bezohledně.

Od poloviny 30. let bylo v pracovních táborech stále kolem dvou milionů odsouzených. Další miliony lidí byly násilně odtrženy od domovů a živobytí a uvrženy do nejbezútešnějších koutů země. Byli využiti jako pracovní síla pro důležité projekty druhého a třetího pětiletého plánu. Kopali kanály, káceli stromy, těžili zlato a stavěli nová města. Pracovní tábory rostly na Sibiři a severu Ruska všude tam, kde se to ekonomicky vyplácelo.

### 13. SOVĚTSKÝ MODEL

Stalin se svými nohsledy rozdmýchal revoluční bouři. Museli se obávat, že smete nakonec i je. Pokud však v srdci takovéto obavy chovali, pak je důsledně tajili. Jakékoliv zaváhání ve skupině vedení Stalin tvrdě potlačoval. Byl odhodlán dokončit práci, kterou započal. Ostatní museli buďto poslechnout, nebo se podrobit trestu.

Poslední součástky sovětského modelu komunismu byly usazeny na svém místě. Jiné varianty modelu by se zkoušely, pokud by se politického následnictví domohli Trockij, Zinovjev nebo Bucharin, těžko však říci, co by ten který z těchto alternativních vůdců rozvíjel. Stejně jako Stalin i oni od roku 1917 běžně měnili své programy a snadno to mohli udělat znovu. Důležité však je, že schvalovali mnohé prvky SSSR i za Stalinova vedení. Souhlasili s tím, že komunismus by měl zahrnovat diktaturu jedné strany, ideologický monopol, odvolatelnou právní platnost, společenskou mobilizaci a militantní urbanismus. Dokonce i Bucharin přistoupil na tyto principy. Není ani jasné, zda by se svých alternativ drželi, jestliže by v zemi nastal odpor (což by se zcela jistě stalo). Zejména o Trockém bylo známo, že v opozici mluvil medovým jazykem a u moci se choval jako zběsilec. V zápase o svrchovanou moc ve straně byl poražen mužem, který od počátečních let po říjnové revoluci hovořil a jednal s trvalou krutostí. Dokonce ani od Stalina však nikdo nečekal, že vystaví babylónskou věž sovětského státu teroru do takové výše. Opakovaně se tvrdilo, že je pošlapáván Leninův odkaz.

Na počátku 30. let ještě nebylo svrchované postavení Stalina zcela upevněno. Jak Trockij, tak Bucharin stále doufali, že se vrátí jako vůdci SSSR, a oba měli nadále své obdivovatele. Bucharin byl v roce 1934 rehabilitován a ustaven do funkce šéfredaktora vládního deníku *Izvestija*. Členem politbyra již sice nebyl, ale pokud by Stalin klopýtl, měl výhodnou pozici, z níž by ho mohl přišlápnout. Trockij i poté, co byl v roce 1929 ze SSSR vyhoštěn, udržoval omezené tajné kontakty se svými příznivci v Moskvě a vydával svůj *Opoziční bulletin*. Prohlašoval, že kolektivizace by měla probíhat na bázi dobrovolnosti. Tvrdil rovněž, že by státní záležitosti v celém rozsahu programů zvládal mnohem kompetentněji. Od roku 1923 kritizoval úpadek demokratických procesů ve straně. Dokonce volal po poskytnutí větších pravomocí sovětům. Bucharin, zatímco s Trockým